

Кучеренко І. А.

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри прикладної лінгвістики та журналістики Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна, i.a.kucherenko@udpu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8005-6757>

Мамчур Л. І.

доктор педагогічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна, mamchur_l@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5942-2078>

**ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ:
ПСИХОЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Анотація. У статті охарактеризовано психолінгвістичні чинники, які є важливими для формування комунікативної компетентності учня, обґрунтовано їх специфіку, необхідність упровадження у систему мовної освіти. Розглянуто особливості мовленнєвої діяльності мовної особистості. Усі види мовленнєвої діяльності становлять основу спілкування як психокогнітивної діяльності породження власного висловлювання і сприйняття чужого мовлення (тексту / дискурсу) у конкретній комунікативній ситуації. Проаналізовано процес створення власного висловлювання, визначено основні етапи його породження – докомунікативний, комунікативний, посткомунікативний. З'ясовано особливості породження мовлення як індивідуального комунікативного акту, проаналізовано моделі мовленнєвої діяльності, що стосуються поетапного процесу породження мовлення. Розглянуто аналітичну модель спілкування, до складу якої входять три взаємопов'язані сторони: комунікативна, інтерактивна і перцептивна. Обґрунтовано процес комунікативної взаємодії, який відбувається поступово і включає важливі етапи спілкування. Охарактеризовано комунікативні вміння як уміння, які спрямовані на продукування власного висловлювання і сприймання чужого мовлення в межах конкретних комунікативних ситуацій; конкретизовано їх відповідно до етапів породження висловлювання. Описано процес сприйняття мовлення комунікатом, що проходить у дві фази (власне сприйняття і розуміння) шляхом переходу із поверхневого аналізу в глибинний. З'ясовано, що у процесі комунікації виникають різноманітні бар'єри (логічний, лінгвістичний, стилістичний, фонетичний), визначено їх особливості. На основі концептуальних положень психолінгвістики визначено методичні акценти, що будуть сприяти удосконаленню мовного навчання з метою формування високого рівня комунікативної компетентності підлітків. Представлено результати експериментального навчання.

Ключові слова: комунікативна компетентність, мовленнєва діяльність, створення висловлювання, сприйняття мовлення, комунікативний акт, модель комунікації, структура й етапи спілкування, комунікативні вміння.

JEL classification: I21.

На початку ХХІ ст. соціальне замовлення, реформування системи освіти в Україні зумовлює і вимагає порушення життєво важливого питання – формування мовної особистості у системі глобалізаційних тенденцій суспільства. Саме тому сучасний етап модернізації мовного навчання, впровадження концепції «Нова українська школа» характеризується прагненням виявити теоретико-методичні основи, шляхи і засоби ефективного розвитку комунікативної компетентності особистості.

Розроблення продуктивного процесу розвитку комунікативної компетентності учня здійснюється на засадах лінгвістики, педагогіки, психології, лінгводидактики. Під час розробки та моделювання шляхів формування комунікативної компетентності учня необхідно враховувати і психолінгвістичні засади мовленнєвої діяльності, психолінгвістичні властивості механізмів мовлення, зв'язок мислення й мовлення і брати до уваги особливості критичного мислення, креативного образного мислення та психолого-вікових характеристик учня. З урахуванням цього, важливо визначити й охарактеризувати психолінгводидактичний аспект процесу формування комунікативної компетентності учнів, який здійснюється під час засвоєння мови, опанування мовленнєвих явищ, власної мовленнєвої активності та сприймання чужого мовлення, в умовах сучасної мовної освіти.

Наукові розвідки в аспекті вивчення феномена мови й мислення, мовленнєвої і комунікативної діяльності, дослідження процесу формування комунікативної компетентності особистості, розвитку мовленнєвої діяльності представлені в працях учених (Ф. Бацевич [1], І. Бех [2], Н. Голуб [3; 4], О. Горошкіна [4], Л. Калмикова [5], Г. Калмиков [5], І. Лапшина [5], М. Пентиліук [6], Н. Харченко [7; 5], С. Шабат-Савка [8] та ін.)

Психолінгвістичний аспект методики формування комунікативної компетентності учнів враховує досягнення теорії мовленнєвої діяльності і вчення про механізми мовлення. У науковому просторі мовленнєву діяльність визначають як діяльність спілкування. Щоб спілкування було успішним і результативним, мовна особистість повинна орієнтуватися в умовах

міжособистісної комунікації, правильно продукувати і репродукувати мовлення, створювати інформаційний зміст спілкування, доречно добирати і застосовувати мовні одиниці для передачі думки, забезпечувати зворотній зв'язок. Спілкування є важливим засобом становлення і виховання особистості як члена соціуму, формування її життєвих позицій та ціннісних орієнтирів. Розвиток мовної особистості, її комунікативної компетентності, мовленнєвої діяльності, культури спілкування, вербальної поведінки є провідним завданням навчання рідної (української) мови як стрижневого предмета в системі освіти. Ми поділяємо думку М. Пентилюк, що мовну особистістю – це людина, що «володіє виражальним багатством мови, продукує її в різних життєвих ситуаціях і шанує її, дбає про збереження й розвиток [6, с. 59]», носій мови, котрий «добре володіє системою лінгвістичних знань (знає поняття і відповідні правила), репродукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку [9, с. 85]». Концепт «мовна особистість» розуміємо як особистість, котра виявляє високий рівень комунікативної компетентності, володіє арсеналом лінгвістичних одиниць і вміло їх реалізовує; вдало, правильно й доречно здійснює продуктивну й репродуктивну мовленнєву діяльність; має ефективний соціальний та індивідуальний комунікативний вияв у процесі спілкування; осмислено розвиває власний мовний дар; має почуття мовної самосвідомості. Мовна особистість не виникає випадково, а є результатом сумісної взаємодії педагога-словесника й активного учіння самої особистості у процесі мовної освіти. Мовлення – це мова у дії. «Мовленнєва діяльність – це «систем мовленнєвих дій, що забезпечують спілкування – взаємодію двох або кількох мовців з метою обміну інформацією, що реалізується під час слухання, говоріння, читання і письма» [10]. Ці види мовленнєвої діяльності становлять основу спілкування як психокогнітивної діяльності, а розвиток їх необхідний для формування вмінь продукувати і репродукувати мовлення.

Створення мовлення є вмотивованою, цілеспрямованою і системно організованою діяльністю, що має послідовні етапи. Аналіз концепцій психолінгвістів щодо особливостей процесу породження висловлювання і

моделей мовленнєвої діяльності дали нам змогу виокремити стрижневі етапи процесу породження мовлення – докомунікативний, комунікативний та посткомунікативний (рисунок 1), на які важливо спиратися і які необхідно враховувати під час формування комунікативної компетентності учня.

Рисунок 1. Етапи породження висловлювання

Побудовано авторами

Докомунікативний етап – орієнтація – передбачає визначення комунікативного наміру, мотиву, задуму, цілі, смислової інтеграції висловлювання. До процесу породження мовлення належать наміри комунікантів, добір змістової інформації, її структурування та впорядкування, логіко-сміслові причинно-наслідкові зв'язки із раніше висловленим. С. Шабат–Савка вважає, що комунікативна інтенція – це «втілення інтенції (наміру, волі, бажання, емоції) у мовну форму, оскільки мовленнєва інтенція може бути фактом лінгвістичного опису лише тоді, коли вона проходить етапи реалізації лінією «намір — смисл — текст / висловлення» [8]. Для створення висловлювання, мовець має володіти кількома інформаціями – процедурними знаннями (взаємозв'язок понять), декларативними знаннями (значення певного поняття), ситуаційними знаннями (комунікативна ситуація, комуніканти, які беруть участь у спілкуванні). Комунікативні наміри висловлювання у формі задуму служать мотивом для його створення. Задум мовця висловлювання прогнозує і проєктує текст, його структуру, цілісність, інформативність, смислові зв'язки, що з'єднують лінгвістичні засоби в комунікативному акті й комунікативні акти між собою. Саме у такий спосіб реалізовується смислова інтеграція, стрижнем якої є співвідношення й відповідність задуму

висловлювання та його форми, що становить його цілісність. Ці знання необхідні для розвитку комунікативної компетентності, адже вмiле застосування їх під час спілкування приносить позитивні результати під час досягнення комунікативних намірів мовців.

На докомунікативному етапі планування мовець формує думку у вигляді загального задуму, конкретизує її, потім переходить у план дій, що забезпечують внутрішнє програмування комунікативного акту, результатом якого є текст (дискурс). Комунікативний намір показує бажання мовця спілкуватися з іншою людиною, визначає його роль як учасника спілкування, виражає конкретну мету його висловлювання: щось запитати, стверджувати, закликати до чогось, засуджувати, схвалювати, радити, вимагати тощо. Комунікативний намір – це чітка, лаконічна, поки що змістовно неповна інформація, яку комунікант має передати співрозмовнику. Під час вербального спілкування комуніканти можуть ставити перед собою різні цілі – найближчі, віддалені, довгострокові, інтелектуальні, для налагодження подальших відносин тощо. Для розвитку комунікативної компетентності учня необхідно цілеспрямовано навчати спочатку визначати власний намір, задум, ціль (докомунікативний етап мовлення), оскільки вони є підґрунтям для побудови власного висловлювання, структурування інформації, відбору мовних одиниць тощо. Під час планування окреслюється певна контекстна модель майбутнього висловлювання. У процесі планування комунікант визначає предмета спілкування, його ознаки, зв'язки, вирішення завдань: *що і як сказати, коли і в якій послідовності*. Покроковість комунікативних дій визначається мовцем у внутрішньому мовленні, яке забезпечує перехід від мислення до мовлення і від мовлення до мислення.

Комунікативний етап – реалізація – відбувається за допомогою мовних одиниць у звуковому або графічному вираженні. Мовленнєва діяльність є сукупністю мовленнєвих дій і мовленнєвих операцій комунікантів. На етапі планування мета та цілі спілкування співвідносяться з конкретними діями, а під час їх реалізації для того, щоб досягнути визначених комунікативних намірів, мовець повинен враховувати ще й умови, в яких будуть відбуватися

комунікативні акти. Під час мовленнєвого акту мовець має визначити, якими діями можна раціонально здійснити діяльність, і виділити низку операцій, із яких складається певна комунікативна дія. Під час породження мовлення запланований і спроектований зміст оформлюється в зовнішньому плані в усній (звуковій) чи писемній (графічній) формі.

Посткомунікативний етап – контроль – передбачає аналіз висловлювання, редагування мовних одиниць з урахуванням цілісності висловлювання, оцінку одержаного результату: чи досягнута мета, визначена на етапі орієнтації.

Сприйняття мовлення – складний психічний процес, що передбачає декодування, обробку і розуміння інформації: із тлумачення окремих комунікативних актів моделюється зміст усього тексту (дискурсу). Процес сприйняття чужого мовлення проходить у дві фази: власне сприйняття і розуміння висловлювання. Під час сприйняття мовлення комунікант здійснює трансформаційний аналіз висловлювання: визначає синтаксичні і семантичні подібності між лінгвістичними засобами, характеризує синтаксичну структуру, змістову лексико-семантичну наповненість тексту (дискурсу) шляхом переходу із поверхневого аналізу в глибинний. Поверхнєве сприйняття передбачає звукове або графічне оброблення і розкодування змісту, а глибинне пов'язано зі змістом, смисловим інформаційним навантаженням висловлювання. Н. Харченко, досліджуючи психолінгвістичні парадигми феномену аудіювання, підходить до сприймання усного мовлення з позицій трактування гештальтивізму і стверджує, що «у процесі сприймання висловлювання (дискурсу, тексту) відтворюється його граматична структура від самого початку не за окремими елементами, а як цілісне неподільне (нерозчленоване) утворення – гештальт» [7, с. 228].

Після первинного сприйняття відбувається власне розуміння чужого мовлення. Під час сприйняття мовлення співрозмовника мовець встановлює між лексемами смислові відношення, що передають його зміст. Сприйняття відбувається послідовно: на початковому рівні відбувається розумінням основного предмета висловлювання – *про що* йдеться, на наступному рівні здійснюється осмислення смислу, змісту інформації – *що саме* сказано, на

вищому рівні виникає уявлення про те, для чого та за допомогою яких лінгвістичних засобів це висловлено.

Розуміння повідомлення – це точне сприйняття того, про що висловився співрозмовник. Під час спілкування трапляються явища, які ускладнюють порозуміння між мовцями. У психолінгвістиці вони отримали назву комунікативні бар'єри – перешкоди, що виникають під час отримання інформації. Причинами комунікативних бар'єрів (сміслових, логічних, фонетичних, семантичних, стилістичних, комунікативних) є змістові й формальні характеристики висловлювання. Учасник спілкування має знати, що комунікація може виявитися неефективною, якщо під час її перебігу виникають такі бар'єри. За умови появи означених бар'єрів необхідно їх подолати – здійснити етап корекції комунікативних дій. Продуктивним методом для вироблення вмінь долати комунікативні бар'єри є вправи з редагування, що мають комунікативне наповнення.

Важливими психолінгвістичними чинниками формування комунікативної компетентності учня є положення теорії комунікації, зокрема дослідження сутності й механізмів реалізації мовного спілкування. Психологічним підґрунтям методичної системи є складники вербального спілкування, що становлять модель комунікації (міжособистісного спілкування) – схему, що відтворює основні елементи та функційні характеристики комунікативних процесів. До основних складників моделі комунікації відносяться такі: відправник інформації (комунікант, адресант) – той, хто говорить або пише; одержувач інформації (комунікат, адресат) – той, хто читає або слухає; повідомлення – інформаційно наповнений текст (дискурс) в усній чи писемній формі. **СХЕМА**

Формування комунікативної компетентності учня спирається на психолінгвістичні дослідження в аспекті комунікативних актів. Комунікативний акт – це елементарна одиниця спілкування, що перетворює мовне висловлювання в носія комунікативного смислу. Мовне порозуміння між людьми відбувається в межах комунікативного акту, складниками якого є учасники комунікації як носії

соціальних ролей, психічних і психологічних рис, духовних й естетичних ідеалів, когнітивних особливостей. Комунікативний акт – це одночасно інтеракція (творення) і трансакція (сприймання і розуміння), основою яких є повідомлення (висловлювання, текст), а результатом – дискурс. Мінімальною комунікативною одиницею є не речення і не мовленнєві висловлювання, а певні види комунікативних актів (запитання, відповідь, повідомлення, опис, вибачення, подяка, привітання тощо).

У науковому просторі на основі ілокутивної мети адресанта й ментального стану адресата виділено типи мовленнєвих актів (прямі та непрямі) і визначено способи їх утілення [11]. Формування комунікативної компетентності, що тісно пов'язано з успішним комунікативним актом, залежить від знань мовних одиниць, умінь дібрати лінгвістичні засоби із загальної мовної системи. Комунікативний акт як одиниця мовленнєвого спілкування здійснюється з урахуванням комунікативної ситуації, орієнтується на учасників комунікації, їхні знання та можливі реакції. Нині вчені-психолінгвісти під мовленнєвим висловлюванням розуміють не тільки окремі речення, комунікативні акти, а й дискурс, що втілює взаємодію комуніканта (мовця) і комуніката (співрозмовника). У процесі створення комунікативних актів важливо брати до уваги лінгвістичний аспект побудови мовлення і психолінгвістичний, що враховує ситуацію спілкування, мотиви та взаємовідносини мовців, зміст висловлювання тощо. Під час реалізації індивідуальних комунікативних актів виявляється комунікативна компетентність особистості. Розвиток комунікативної компетентності учня передбачає формування вмінь продукувати комунікативні акти на основі вибору мовних одиниць із власного активного словника. У процесі вивчення української мови важливо впроваджувати систему вправ, що включають інформацію про комунікативні дії мовця та співрозмовника, комунікативну ситуацію, і завдання, орієнтовані на відбір мовних одиниць з урахуванням складників комунікативного акту.

У контексті порушеної проблеми варто звернути увагу на структуру спілкування, що є комплексним поняттям, адже «охоплює всі можливі типи

процесів взаємозв'язку і взаємодії людей» [1, с. 27] та включає три взаємопов'язані сторони: комунікативну, інтерактивну і перцептивну. Комунікативна сторона – це обмін інформацією між комунікантами. Інтерактивна – організація взаємодії суб'єктів, що спілкуються, обмін не тільки знаннями, думками, ідеями, але й діями, зокрема під час побудови спільної стратегії взаємодії. Перцептивна – це процес взаємного сприймання і розуміння комунікантів, пізнання ними один одного. Усі ці сторони у спілкуванні постають єдиним цілим. Розвиток комунікативної компетентності учня передбачає формування вмінь враховувати ситуацію спілкування, характеризувати контекст спілкування, розуміти комуніката за його комунікативними актами, соціально-психологічними особливостями, невербальною поведінкою тощо. Процес комунікативної взаємодії відбувається поступово й включає такі етапи спілкування: намір щось повідомити; початкове словесне вираження; вияв розуміння з боку комуніката; уточнення інформації, усвідомлення й усунення непорозумінь; установлення взаєморозуміння – «коду» – між комунікантами.

Формування комунікативної компетентності – складний процес, оскільки поєднує розвиток особистісних лінгвістичних здібностей учня, формування мовленнєвих, мовних, комунікативних знань і умінь з урахуванням ситуації спілкування, а також невербальних засобів комунікації. Комунікативні вміння трактуємо як уміння, спрямовані на продукування власного висловлювання і сприймання чужого мовлення в межах конкретних комунікативних ситуацій. Вважаємо, що для розвитку комунікативної компетентності учня необхідно сформувати передусім комунікативні вміння говорити, аудіювати, читати, писати, орієнтуватися в умовах комунікативної ситуації. Система розвитку мовлення включає чотири етапи процесу породження висловлювання (орієнтування в умовах, цілях спілкування, змісті висловлювання; планування, реалізація і контроль) і передбачає формування комунікативних умінь відповідно до фази їх виконання та застосування. На кожному окремому етапі мовленнєвої діяльності необхідно формувати відповідні комунікативні вміння. Уміння створювати висловлювання ніколи повністю не можуть

автоматизуватися, оскільки кожна комунікативна ситуація є індивідуальною. Особливістю інтелектуальних умінь є те, що вони зовсім не піддаються автоматизації. На нашу думку, це стосується і комунікативних умінь, які довести до автоматизму неможливо. Тому варто оперувати терміном комунікативні вміння, а не навички, які відображають технічну сторону мовленнєвої діяльності. Показником сформованості комунікативних умінь є можливість змінювати структуру висловлювання – операції, дії, їх послідовність, зберігаючи при цьому прогнозований результат.

Теоретичне і практичне вивчення в аспекті сучасної психолінгвістики і лінгводидактики окресленої проблеми дало змогу визначити комунікативну компетентність учня як комплекс компетентностей – предметних (мовної, мовленнєвої, власне комунікативної) та загальнонавчальних (соціокультурної і діяльнісної) і сформуванню авторську концепцію про неперервність, поетапне формування, розвиток та вдосконалення комунікативної компетентності підлітків. Змістом формувального експерименту була перевірка гіпотези, що ґрунтувалася на припущенні про залежність формування комунікативної компетентності учня від комунікативно спрямованого активного навчального процесу, що передбачає «занурення» в навчальну ситуацію спілкування, врахування і реалізацію компетентнісного та особистісного підходів, використання продуктивних традиційних (розповідь, бесіда, спостереження, робота з підручником, метод вправ) та інноваційних (дидактичні ігри (рольові, інтелектуальні, комунікативні), метод-кейс, комунікативний тренінг, метод проєктів, метод дискусій, «Мікрофон», «Мозковий штурм») методів навчання, впровадження інноваційних технологій (особистісно орієнтованої, проблемної, інтерактивної, розвитку критичного мислення), застосування системи комунікативно орієнтованих вправ на основі етнокультурних текстів. Формуванню комунікативної компетентності учня сприяла розроблена нами система комунікативно спрямованих вправ: мовних (забезпечують засвоєння значення та форми мовних одиниць у спілкуванні, сприяють формуванню мовних умінь і навичок), умовно-мовленнєві (спрямовані на розуміння

особливостей використання мовних одиниць у ситуаціях спілкування і сферах вживання, передбачають розвиток мовленнєвих умінь аналізувати функції мовних засобів, конструювати їх, навчають різних способів формування думки та вираження її у власних висловлюваннях), власне комунікативні (сприяють формуванню готовності учня до спілкування з урахуванням комунікативної ситуації, спрямовані на створення діалогічних і монологічних текстів). У процесі експериментального навчання комунікативні вправи було імплементовано так: мовні (за зразком, інструкцією, завданням), умовно-мовленнєві (імітаційні, підставні, трансформаційні, репродуктивні), власне комунікативні (за моделлю, настановою, опорою; спрямовані на розвиток продуктивного і репродуктивного мовлення). Комунікативна тренувальна діяльність спрямовувала учня на активне «занурення» в навчальні ситуації спілкування, використання вербальних і невербальних засобів у власних текстах, послідовну організацію власних комунікативних дій й аналіз комунікативної поведінки співрозмовника. Усі види мовленнєвої діяльності, необхідні для розвитку комунікативної компетентності учня, розглядаємо як вияви різних сторін спілкування. У процесі рецептивної діяльності підлітки сприймають, аналізують чужі висловлювання, вибирають змістово значущі елементи для встановлення сутності тексту. Під час продукування спочатку створюються змістові інформаційні частини, об'єднуються в композиційно-структурний текст відповідно до комунікативної мети й наміру мовця.

Педагогічний експеримент був спрямований на розвиток комунікативної компетентності учнів 5 класу і проведений у 2021–2022 рр. у закладах загальної освіти Черкаської області. Мета педагогічного експерименту – розробити й апробувати технології навчання української мови (особистісно орієнтовану, інтерактивну технології, технологію розвитку критичного мислення) з метою формування комунікативної компетентності учня 5 класу.

З метою визначити рівні сформованості комунікативної компетентності учнів 5 класу було розроблено контрольні завдання, спрямовані на виявлення вмінь сприймання і створення мовлення. Правильність виконання контрольних

зрізових завдань оцінювалася за критеріями (мотиваційності, комунікативної доцільності, ситуативності, культуромовної правильності) відповідно до визначених нами компонентів комунікативної компетентності, на основі яких визначили чотири рівні: високий, достатній, середній і низький. Констатувальний зріз включав завдання на продукування мовлення учнями, а саме створення власного висловлювання монологічної форми у конкретно визначеній комунікативній ситуації. Результати констатувального етапу педагогічного експерименту (Таблиця 1) показали, що рівень розвитку вмінь створювати текст в учнів 5 класу є переважно недостатнім.

Таблиця 1

Продуктивні вміння учнів (констатувальний етап)

Компетентність	Високий рівень (%)	Достатній рівень (%)	Середній рівень (%)	Низький рівень (%)
Мовленнєва компетентність (Правильно і вдало складати і сприймати діалоги та монологи, добирати мовні засоби відповідно до стилю і типу мовлення)	7,8	35,7	44,2	12,3
Мовна компетентність (Дотримуватися норм літературної мови)	8,1	31,4	50,1	10,4
Власне комунікативна компетентність (Дотримуватися комунікативної ситуації, реалізовувати мотив і мету спілкування)	8,5	37,2	42,6	11,7
Середній показник	8,5	35,8	46,8	8,9

Отримано за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної освіти Черкаської області.

У процесі експерименту для розвитку рецептивного усного мовлення (аудіювання) було імплементовано основні методи і прийоми: аналіз тексту, інтерпретація тексту, метод символічного бачення смислу тексту, метод аналізу «шуму» тексту, словникова робота, бесіда. Задля розвитку рецептивного писемного мовлення (читання) використано такі його види: виразне читання вголос (невимушено, вільно, інтонаційно, акцентуаційно, артикуляційно правильно), мовчки (уважно, «по-діагоналі», вибірково), дослідне (виділити

потрібну інформацію або мовну одиницю), вибіркоче (з метою визначити тему, мету, основну думку тексту), спрямоване (передбачає пошук відповідей на низку наперед визначених запитань). Оволодіння діяльністю читання передбачало застосування таких прийомів, як фонетичні та інтонаційні експерименти, вправи на визначення ключових слів, змагання щодо темпу читання, гра «Хто більше? (змістових деталей / слів)», доповнення висловлювання, характеристика прочитаного. У процесі формування рецептивного мовлення вчитель ставив учням навідні, допоміжні, уточнювальні запитання, щоб зосередити їхню увагу на головній думці, посприяти виділити основне у змісті тексту чи визначити його структурні частини. Керована навчальна діяльність реалізовувалася у вправах, виконання яких було з поступовим ускладненням та розширенням змістового, інформаційного поля й комунікативного навантаження тексту. Упродовж навчальної рецептивної діяльності учні одержували знання про мовні одиниці, потрібні для розуміння змісту, які в подальшому будуть складати їх активний словник, і можуть бути використані у процесі створення власних висловлювань з урахуванням ситуації спілкування та комунікативних намірів автора.

Розвиток продуктивної мовленнєвої діяльності передбачав створення текстів. Текст розуміємо як продукт репродуктивної та продуктивної мовленнєвої діяльності; монолог, діалог і полілог – результат контактної-комунікативної діяльності, а тексти різних стилів та жанрів мовлення як композиційні форми спілкування. Відповідно до цього, розробка методичної системи текстотворення враховувала характер тексту (репродуктивного чи продуктивного); контактну-комунікативну форму його реалізації (діалогу чи монологу); стиль (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовний), тип (розповідь, опис, роздум) мовлення.

Розвиток продуктивного усного мовлення (говоріння), спрямованого на розвиток вербальної пам'яті; опанування механізмів відбору необхідних мовних засобів; удосконалення вмінь будувати діалоги, брати участь у полілозі, став стрижневим напрямом у методиці формування комунікативної компетентності учня. До провідних методів розвитку говоріння відносимо: спостереження,

складання діалогів, реалізація полілогу; дискусія, обговорення, диспути; підготовка і виголошення доповіді, презентації; рольові ігри; інтерв'ювання, виступ перед аудиторією (ведучий, опонент, доповідач тощо). Процес роботи щодо створення мовлення в усній формі здійснювався підлітками поетапно:

➤ докомунікативний – характеристика комунікативної ситуації, з'ясування комунікативного наміру, прогнозування результатів, визначення теми і мети висловлювання, добір змістового матеріалу і мовних одиниць, розташування їх в певному порядку, створення тексту або реплік діалогу;

➤ комунікативний – звукове й інтонаційне оформлення висловлювання, проголошення тексту чи продукування реплік;

➤ посткомунікативний – аналіз результатів спілкування, порівняння їх з комунікативним мотивом і метою висловлювання, усунення непорозумінь.

Розвиток продуктивного писемного мовлення (письма) необхідний для формування вмінь графічно фіксувати власні роздуми, знання і досягнення, оформлювати їх для передачі співрозмовнику. Зважаючи на особливості писемного мовлення, значну роль відіграють етапи мовленнєвої діяльності, тому розвивати вміння продукувати писемне мовлення необхідно відповідно до фаз мовлення: орієнтація, планування, реалізація, контроль (Таблиця 2).

Таблиця 2

Поетапність розвитку продуктивних писемних умінь

Етапи породження висловлювання		Комунікативно-мовленнєві вміння
Докомунікативний	Орієнтація	Оцінювати комунікативну ситуацію. Визначати мотив і мету висловлювання. Формулювати тему тексту, визначати її межі. Визначати основну думку висловлювання
	Планування	Відбирати і систематизувати мовний матеріал. Складати план, тези, текст висловлювання
Комунікативний	Реалізація	Фіксувати текст відповідно до стилю і типу мовлення
Посткомунікативний	Контроль	Аналізувати текст. Порівнювати одержаний результат з наміром. Редагувати висловлювання

Розроблено авторами

Діагностика рівнів сформованості комунікативної компетентності учнів – складний процес дослідного навчання, що пояснюється характером з'ясування стану розвитку кожного її складника – мовної, мовленнєвої, власне

комунікативної, соціокультурної і діяльнісної компетентностей. Відповідно до порушеного у статті питання, розглянемо шляхи формування комунікативної компетентності в аспекті розвитку такого важливого її складника, як мовленнєва компетентність, що безпосередньо передбачає розвиток умінь сприймати та створювати мовлення, і спробуємо дати їм оцінку.

Контрольний експеримент проводився в умовах неперервного моніторингу якості мовлення учнів. З метою з'ясування особливостей розвитку процесу створення і сприймання мовлення було використано проєктивні методики (конструювання й доповнення), метод якісного й кількісного аналізу речень і висловлювань, побудованих учнями, лінгвостатистичний метод.

Задля перевірки рівня сформованості *мовленнєвих репродуктивних умінь* було запропоновано написати переказ. Підсумовуючи дані експериментальної вибірки, можемо стверджувати, що учні експериментального класу (ЕК) мають на 20,4 % вищу якість сформованості вмінь репродуктивного мовлення, ніж учні контрольного класу (КК) (Таблиця 3).

Таблиця 3

Результати перевірки мовленнєвих репродуктивних умінь

Уміння	Рівень умінь і навичок (%)							
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
Дотримуватися теми висловлювання	32,4	28,7	36,3	30,4	24,1	25,6	7,2	15,3
Розкривати основну думку	27,4	18,2	34,6	27,5	32,7	37,1	5,3	17,2
Логічно, послідовно будувати смислові і композиційні частини	24,9	15,3	38,9	29,4	27,9	39,1	8,3	16,2
Використовувати лінгвістичні засоби тексту-зразка	29,3	21,3	31,2	24,7	35,3	44,5	4,2	9,5
Добирати мовні засоби відповідно до умов комунікативної ситуації	21,5	14,8	28,2	22,7	44,8	47,9	5,5	14,6
Дотримуватися норм літературної мови	37,5	24,4	34,9	27,5	22,3	33	5,3	15,1
Середнє значення	38,9	25,7	35,7	28,5	20,3	30,1	5,1	15,7

Отримано за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної освіти Черкаської області.

З метою перевірки рівня сформованості *мовленнєвих продуктивних умінь* було запропоновано виконати таке завдання: складіть твір-роздум, в якому поясніть роль школи для людини. Кількісні показники сформованості

мовленнєвих умінь продукувати власні висловлювання певного стилю і типу мовлення в учнів представимо у таблиці 4.

Таблиця 4

Результати перевірки мовленнєвих продуктивних умінь

Уміння	Рівень умінь і навичок (%)							
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
Дотримуватися комунікативної спрямованості	27,6	16,9	37,9	35,1	19,7	25,9	14,8	22,1
Розкривати тему й основну думку	30,1	18,3	40,3	34,6	18,9	27,1	10,7	20,0
Формулювати зміст з урахуванням комунікативного наміру	29,7	17,7	39,1	34,8	20,1	26,3	11,1	21,2
Логічно, послідовно будувати смислові і композиційні частини	30,7	16,8	38,7	34,1	17,9	26,8	12,7	22,3
Вживати мовностилістичні засоби відповідного стилю і типу мовлення	28,9	16,8	38,5	32,9	19,4	27,4	13,2	22,9
Середнє значення	29,4	17,3	38,9	34,3	19,2	26,7	12,5	21,7

Отримано за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної освіти Черкаської області.

Порівняльний аналіз рівнів сформованості мовленнєвої, мовної, власне комунікативної компетентностей учнів дав змогу визначити рівень розвитку комунікативної компетентності учнів 5 класу після проведення дослідного навчання (Таблиця 5).

Таблиця 5

Рівень розвитку комунікативної компетентності учнів (контрольний етап)

Компетентність	Рівні							
	Високий (%)		Достатній (%)		Середній (%)		Низький (%)	
	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК
Мовленнєва компетентність	17,5	10,2	49,3	36,3	27,8	41,1	5,4	12,4
Мовна компетентність	34,1	21,5	37,6	31,4	19,5	28,4	8,8	18,7
Власне комунікативна компетентність	19,6	11,6	48,6	37,6	27,1	39,6	4,7	11,2
Середній показник	23,7	14,4	45,1	35,1	24,9	40,1	6,3	10,4

Отримано за результатами педагогічного експерименту, проведеного у 2021–2022 рр. у закладах загальної освіти Черкаської області.

Порівняно з результатами констатувального етапу педагогічного експерименту рівень сформованості комунікативної компетентності учнів під час дослідного навчання підвищився. Наведені вище результати свідчать про суттєві позитивні зміни в рівнів сформованості комунікативної компетентності учнів 5 класу, які навчалися в експериментальних класах.

Формування комунікативної компетентності учнів відбувається з урахуванням важливих психолінгвістичних аспектів мовленнєвої комунікації, а визначення і характеристика видів мовленнєвої діяльності, поетапного процесу мовної комунікації, складників комунікативних актів у методиці української мови дає більш чітке уявлення про психологічні та психолінгвістичні закономірності розвитку їх комунікативної здатності. Особливу увагу під час формування комунікативної компетентності учня необхідно приділяти взаємозв'язку між основними етапами процесу створення власного висловлювання (докомунікативному (орієнтація, планування), комунікативному (реалізація), посткомунікативному (контроль)), особливостям комунікативної ситуації та інтерпретації тексту комунікатом.

Методична система формування комунікативної компетентності учня має спиратися на науково вивірене психологічне підґрунтя, яким є положення про психолінгвістичні закономірності мовленнєвої діяльності, мовної комунікації, особливості процесів породження власного висловлювання і сприйняття чужого мовлення, активної творчої співпраці всіх учасників навчального процесу, створення сприятливого мікроклімату, добору ефективного лінгводидактичного інструментарію. Врахування проаналізованих психолінгвістичних і лінгводидактичних положень дає змогу виховати мовну особистість, комунікативно компетентну, підготовлену до суспільної комунікації. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей формування комунікативної компетентності учнів старшої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ. 2004. 344 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009736>

2. Бех І. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Том 2. Чернівці. 2015. 640 с.
URL: <https://nenc.gov.ua/education/wp-content/uploads/2018/01/%D0%91%D0%B5%D1%85-I.%D0%94.-%D0%92%D0%B8%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.-%D0%A2%D0%BE%D0%BC-2.pdf>
3. Голуб Н. Концептуальні засади сучасної методики навчання української мови в загальноосвітній школі. Український педагогічний журнал. 2015. № 1. С. 107–118.
[https://lib.iitta.gov.ua/714954/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/714954/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20(1).pdf)
4. Голуб Н., Горошкіна О. Концепція навчання української мови учнів старшої школи. К. 2019. 56 с.
<https://lib.iitta.gov.ua/719352/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>
5. Психологія мовлення і психолінгвістика. За заг. ред. Л.О. Калмикової. К.: Переяслав-Хмельницький. 2008. 245 с. https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/05/Kalmykova_Psykholohiia-movlennia-i-psykholinhvistyka.pdf
6. Пентилюк М. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей. К. : Ленвіт, 2011. 256 с. URL: <https://docplayer.net/75917450-Pentilyuk-m-i-aktualni-problemi-suchasnoyi-lingvodidaktiki-zbirnik-statey-em-sh-zdovdshf-yucrsyiu-i-u-vda-ikdu.html>
7. Харченко Н. Аудіювання як предмет дослідження психолінгвістики. Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics. 2017. Вип. 22(1). С. 226–244. URL: <http://ephsheir.uhsp.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/2406/17.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. Українська мова. 2013. № 1. С. 104–114. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Ukrm_2013_1_12.pdf
9. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник. За ред. М. І. Пентилюк. К. 2003. 149 с. URL: http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/304/3/Slovnyk_finish.pdf
10. Мамчур Л. Теорія мовленнєвої діяльності як важливий чинник формування комунікативної компетентності учнів. 2013. URL: https://prlingv.at.ua/publ/teorija_movlennevoji_dijalnosti_jak_vazhlij_chinnik_formuvannja_komunikativnoji_kompetentnosti_uchniv/
11. Мовленнєвий акт. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%94%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%B0%D0%BA%D1%82

Iryna Kucherenko

Dr. Sc. (Pedagogical), Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, i.a.kucherenko@udpu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8005-6757>

Lidiia Mamchur

Dr. Sc. (Pedagogical), Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, mamchur_l@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5942-2078>

FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE: PSYCHOLINGUISTICS ASPECT

Annotation: *In the article psycho-linguistic factors are characterized which are important for communal competence, specialty, necessity of implementation in linguistic system of education. Linguistic features of speech man are reviewed. All kind of speech activity are basis of conversation as psycho-cognitive activity of the creature own utterance and perception of someone speeches (text/discourse) in a concrete communicative situation. The process of creation of own utterance is analyzed; the main stages of its generation are defined – pre-communicative, communicative, post-communicative. The peculiarities of speech creation as an individual communicative act are explained, models of speech activity concerning the phased generation process of speech are analyzed. An analytical model of communication is considered, consisting of three interrelated sides: communicative, interactive and perceptual. The substantiated process of communicative interaction occurs gradually and includes important stages of communication, which are realized in stages. Communicative skills are described as skills, which are aimed at producing self-expression and perception of someone else's speech within the limits of concrete communicative situations; they are specified in accordance with the stages of generating the statement. The process of perception of speech by a communicator, which passes through two phases (actual perception and understanding), is described through the transition from the surface analysis to the deep. It is explained that in the process of communication there are various barriers (logical, linguistic, stylistic, phonetic), their features are determined. On the basis of the conceptual provisions of psycholinguistics, methodological questionnaires are defined that will contribute to the improvement of linguistic education in order to form a high level of communicative competence of the individual. The results of experimental studies are presented.*

Keywords: *communicative competence, speech activity, creating a statement, perception of speech, communicative act, communication model, structure and stages of communication, communicative skills.*

У статті охарактеризовано психолінгвістичні чинники, які є важливими для формування комунікативної компетентності учня, обґрунтовано їх специфіку, необхідність упровадження у систему мовної освіти. Розглянуто особливості мовленнєвої діяльності мовної особистості. Усі види мовленнєвої діяльності становлять основу спілкування як психокогнітивної діяльності породження власного висловлювання і сприйняття чужого мовлення (тексту / дискурсу) у конкретній комунікативній ситуації. Проаналізовано процес створення власного висловлювання, визначено основні етапи його породження – докомунікативний, комунікативний, посткомунікативний. З'ясовано особливості творення мовлення як індивідуального комунікативного акту, проаналізовано моделі мовленнєвої діяльності, що стосуються поетапного процесу породження мовлення. Розглянуто аналітичну модель спілкування, до складу якої входять три взаємопов'язані сторони: комунікативна, інтерактивна і перцептивна. Обґрунтований процес комунікативної взаємодії відбувається поступово і включає важливі етапи спілкування, які реалізуються поетапно. Охарактеризовано комунікативні вміння як уміння, які спрямовані на продукування власного висловлювання і сприймання чужого мовлення в межах конкретних комунікативних ситуацій; конкретизовано їх відповідно до етапів

породження висловлювання. Описано процес сприйняття мовлення комунікатом, що проходить у дві фази (власне сприйняття і розуміння) шляхом переходу із поверхневого аналізу в глибинний. З'ясовано, що у процесі комунікації виникають різноманітні бар'єри (логічний, лінгвістичний, стилістичний, фонетичний), визначено їх особливості. На основі концептуальних положень психолінгвістики визначено методичні акценти, що будуть сприяти удосконаленню мовного навчання з метою формування високого рівня комунікативної компетентності підлітків. Представлено результати експериментального навчання.